

СВІТ(ЛО) В ТЕМРЯВІ. ЗАГАДКИ РУКОПИСІВ¹

Історія порятунку групи євреїв у каналізації Львова знайшла віддзеркалення у мемуарах вицілілих, у літературі нон-фікшн та в художній, а також у кіно. Особливу увагу присвячено двом найменш відомим книжкам: «Світло в темряві» російського радянського письменника Владіміра Беляєва та «Світ у темряві» Ігнаці Хігера. Порівняльний аналіз цих двох текстів має на меті пояснити загадку їх виникнення та схожості. Шляхи авторів цих текстів перетнулися, але їхні долі та обрії були зовсім не схожими.

Ключові слова: Голокост, Львів, історія порятунку.

Історія групи євреїв, яка врятувалася у львівській каналізації, найвідоміша з-посеред свідчень уцілілих євреїв Львова про час німецької окупації. Вона є водночас і унікальна, і типова, як кожна історія порятунку. Адже для того, щоб спасти одного єврея, потрібно було не лише надзусиль цілої вервечки людей – потрібно було ще чуда.

З початком «акції ліквідації» мешканців юлагу², в ніч з 31 травня на 1 червня 1943 р., кілька десятків (в інших версіях – близько двохсот) євреїв через отвір, пробитий у підлозі бараку, спустилися до міської каналізації. Співорганізатором втечі та лідером групи був Хаїм Вейс, згодом ним став Ігнаці Хігер. Початковий задум був простий, розрахований на кілька – кільканадцять днів: перечекати найгірше. Однак виявилось, що це не чергова, а остання «акція», яка мала на меті знищити усіх євреїв, котрі на той час залишилися в юлагу. Тому безпечніше стало перебувати в каналізації, аніж шукати нової схованки. Повернення до юлагу означало певну смерть. Не всім утікачам вдалося вижити: частина загинула майже відразу, попавши у підземну течію Полтви, частина закінчила самогубством саме в підземел-

¹ Ця стаття є частиною ширшої розвідки під назвою «Світ(ло) в темряві. Історія порятунку групи євреїв в каналізації Львова», що готується до друку.

² У січні 1943 р. гетто – закрита єврейська територіальна одиниця – було перетворене на юлаг (юдіше лагер), яким безпосередньо керували чиновники СС.

лях. Деякі, не витримавши умов, вирішили шукати прихистку на поверхні, але були розстріляні на околицях міста, біля місця, де підземна Полтва випливає на поверхню.

Групі з двадцяти осіб погодилися допомогти працівники каналізації: Леопольд Соха, Стефан Врублевський та Юрій Ковалів. За визначеними заздалегідь фінансовими умовами вони взяли участь у підготовці втечі та облаштуванні життя в підземеллях. Поступово між втікачами і робітниками з'явилася певна довіра. В останній період (джерела по-різному подають його тривалість – від кількох тижнів до кількох місяців), коли в лідера групи закінчилися засоби для утримання, робітники взяли на себе ще й це. Протягом більш ніж року виживання в екстремальних умовах члени групи перейшли важкі випробування: спрагу та голод, повінь та нашествия щурів, важку хворобу дитини, народження і смерть тощо. Кожна з цих подій, як і загалом кожен день, могли призвести до загибелі. Групка з десяти чоловік вийшла з каналізації через чотирнадцять місяців, 27 липня, в день, коли до Львова вступила Червона армія. Серед вцілілих була сім'я Хігерів (чотири особи) – Ігнаці (1906–1975), Пауліна (Пепа, дівоче прізвище Голд, 1909–2000), Кристина (нар. 1935) і Павел (1939–1978), а також: Галина Вінд (Фейга Вінд, 1921–1982), Геня Вайнберг, Хаскель Оренбах, Едмунд (Мундек) Маргуліс (1914–1997), Клара Келер (1923–1997) та Яків Берестицький (1910–?)³.

Пік зацікавлення цією історією у Польщі та в Україні припадає на 2011–2013 роки. В англomовному світі вона стала відома на двадцять років раніше, на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, коли здобула популярність книжка Роберта Маршала «В каналах Львова» (1990). Однак ця книжка, як і документальний фільм Маршала «Світло в темряві» (1989), реалізований на замовлення ВВС, не знайшли тоді зацікавлення в нашому регіоні. Адже це був час інших чудес. 1989-й – *Annus mirabilis*: Осені народів, Оксамитової революції, через два роки – падіння останньої імперії, «кінець історії», геополітичний землетрус тощо. Ті події були настільки вагомими, що громадська думка зосереджувалася на поточному моменті, а згодом – на (гео)політичних викликах, пов'язаних зі зміною системи та економічною трансформацією.

На основі книжки Маршала через більш як двадцять років після її публікації появився сценарій фільму Агнешки Голланд «У темряві». Дві книжки спогадів – Кристини Хігер та Ігнаці Хігера – були надруковані у Польщі лише після того, як фільм вийшов на екрани. Книжка Кристини Хігер була перекладом з оригінального англomовного видання, опублікованого

³ Ignacy, Paulina (Pepa z d. Gold), Krystyna, Paweł; Halina (Feiga) Wind, Genia Weinbergowa, Chaskiel Orenbach, Edmund Margulies, Klara Keler, Jakub Berestycki.

за кілька років до того, а мемуари Ігнаци Хігера з'явилися згодом, польською мовою. Немає сумнівів, що медіа, а тоді й польська публіка та видавці зацікавилися цією історією саме завдяки стрічці відомої режисерки та сподіванням на премію Оскара.

Однак мало хто знає, що історія порятунку в каналізації Львова стала відома набагато раніше, і то не в англomовному світі, а в Советському Союзі, що з сьогоdnішнього погляду видається неймовірним, враховуючи повоєнний державний антисемітизм. Перший нарис про цю історію було надруковано російською мовою на сторінках багатотиражного радянського тижневика «Огонёк» у квітні 1945 р.⁴, а отже, ще до кінця війни і до початку Нюрнберзького процесу. Роком пізніше, весною 1946 р., у Львові десятитисячним накладом вийшла книжка під назвою «Світло в темряві»⁵. І нарис в популярному журналі, і книжка з'явилися друком напередодні різких змін у державній політиці щодо євреїв і до того, як сформовано советську політику пам'яті про війну як про героїчний подвиг великого російського народу та інших народів ССРСР. У цій політиці не було місця для цивільних жертв, що залишалися на окупованій території, – ні єврейських, ні інших національностей.

Сюжет «Світла в темряві» Беляєва напрочуд схожий зі спогадами Ігнаци Хігера, які вийшли друком щойно 2011 р., а раніше були відомі лише родині Хігера та (з 1989 р.) Робертові Маршалу, авторові «В каналах Львова». Ще більше здивування викликає співзвучність заголовків: «Свет во мраке» (1945) – «Світло в темряві» (1946) – «Świat w ciemności» (2016). Саме це розбудило в мені особливе зацікавлення, а навіть зродило певні припущення. Адже маємо справу з унікальною ситуацією: історія порятунку спочатку розказана на різні лади третіми особами, а щойно після того – свідками. І кожен твір має не лише іншу форму, а й посил, що простежується навіть на рівні заголовка. У такій ситуації слід було б звернутися до першоджерела: рукопису спогадів Ігнаци Хігера або його свідчень – як до більш офіційного (це не означає, що більш достовірного). На жаль, пошуки цього рукопису серед матеріалів комісії, які розслідували нацистські злочини, не принесли результатів. Зокрема, шукаючи свідчень Хігера (та решти вцілілих у львівській каналізації), я переглянула такі колекції українських та польських документів:

- 1) матеріали місцевого підрозділу львівської обласної комісії Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів

⁴ В. Беляев. Свет во мраке // *Огонек* 14 (10.04.1945) 8–10; 15–16 (20.04.1945) 9–10; 17 (04.1945) 14–16.

⁵ В. Біляїв. *Світло в темряві (львівська хроніка)* / пер. Іван Федоренко. Львів 1946.

німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК), яка працювала з серпня 1944 р.

- 2) матеріали Головної комісії вивчення німецьких злочинів у Польщі (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 1945–1949).
- 3) матеріали Центральної єврейської історичної комісії при Центральному комітеті польських євреїв (Centralna Żydowska Komisja Historyczna, заснована у серпні 1944 р. в Любліні, згодом створено 25 місцевих підрозділів).

За винятком свідчень Кристини Хігер, записаних через два роки після війни представницею відділу Центральної єврейської історичної комісії в Кракові⁶, нічого дотичного до цих подій не вдалося відшукати. Свідчень, які, вочевидь, давали принаймні деякі з уцілілих, зокрема Ігнаці Хігер⁷, не виявилось ані в копіях фондів НДК з Державного архіву Російської Федерації, що зберігаються в Меморіальному музеї Голокосту в Сполучених Штатах, ані серед документів, доступних у Державному архіві Львівської області, ані в матеріалах польської Головної комісії. Зник також чорновик спогадів Хігера. Тому це міні-дослідження спиратиметься майже виключно на друковані джерела.

Отож історію порятунку можна реконструювати, спираючися лише на її пізніші інтерпретації та на усну історію. Уперше це зробив Роберт Маршал, використовуючи усні свідчення вцілілих та рукопис спогадів Хігера, який надала йому Кристина Хігер. Паралельно з Маршалом працював над документальною книжкою «Люди в каналізації Львова» Давид Лі Престон, який намагався осмислити історію своєї матері, Галини Вінд-Престон. Ця книжка

⁶ Центральна єврейська історична комісія (далі – ЦЄІК) при Центральному комітеті польських євреїв збирала свідчення тих, хто вижив. Протягом 1944–1946 рр. співробітники Комісії записали близько 1800 свідчень. Комісія співпрацювала з Головною комісією вивчення німецьких злочинів (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich); брала участь у підготовці матеріалів для Нюрнберзького процесу, представивши, зокрема, меморіал «Zagłada Żydów polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–45». ЦЄІК збирала свідчення дітей; і деякі з них з'явилися окремими книжками.

⁷ Ігнаці Хігер майже зразу почав працювати в тій самій установі, що й під час «перших совітів», а саме – в обласному відділенні комітету фізичної культури і спорту. В той час в усіх установах працювали комісії і (д)опитували свідків. Хігер опосередковано про це згадує в спогадах: «Ментальність арійців звиродніла внаслідок окупації та пошесті расизму. Те, що ми вижили, викликало велике здивування. Дедалі частіше ми зустрічалися з ворожим ставленням або щонайменше з недовірою. Адже кожен єврей мав загинути від рук німців. Якщо ж він вижив, то автоматично ставав підозрілим елементом, прибудою, що повертався до життя, на яке не мав права. З такою ж недовірою підходили до євреїв і росіяни [переклад тут і далі, підкр. мої – О. Г.]». Ignacy Chiger. *Świat w mroku*. Warszawa 2011, s. 279.

так і не з'явилася друком, хоч її кілька разів анонсували різні видавництва⁸. Ані Маршал, ані Престон, ані автор сценарію «У темряві» Давид Шамун, очевидно, не знали «Світла в темряві» Беляєва – хронологічно першого твору, присвяченого історії порятунку у львівській каналізації. З літературного погляду «Світло в темряві» не представляє великої цінності, але привернуло мою увагу як один із небагатьох повоєнних творів советської літератури, присвячених знищенню єврейського населення (про кілька інших згадує Мирослав Шкандрій у книжці про єврейську тему в українській літературі)⁹.

Історія, яка передувала написанню «Світла в темряві», на перший погляд, проста. Її автор, Владімір Беляєв, прибув до Львова в серпні 1944 р. як кореспондент Совінформбюро і був включений до складу місцевої НДК, на матеріалах якої написав кількадесят нарисів, зокрема про долю львівських професорів та інші нацистські злочини проти людства на Львівщині¹⁰. Він не був визначним письменником, але досить швидко після війни здобув офіційне визнання: 1952 р. отримав Сталінську премію третього ступеня (поруч з Вандою Василевською та своїм кумиром, Ярославом Галаном, якому премію другого ступеня присудили посмертно). Доволі високу позицію письменник здобув не так воєнною тематикою, як участю у машині советської пропаганди. «Світло в темряві» не потрапило у список найвідоміших його творів, очевидно, не з огляду на низькі художні якості (їх загалом позбавлена вся творчість Беляєва), а тому, що змінилась державна культурна політика, в якій не стало місця на твори, присвячені долі єврейського населення. Пізніші версії «Світла в темряві» переписані згідно з новими цілями советської пропаганди: згадки про долю євреїв в них зведено до мінімуму, натомість перше місце серед негативних героїв посіли замість фашистів «українські буржуазні націоналісти».

Першою версією історії порятунку був нарис Владіміра Беляєва «Свет во мраке», який з'явився ще весною 1945 р. У деяких деталях цей нарис,

⁸ David Lee Preston. *Sewer People of Lvov*, Century (1990), Lecture (1994), Ebury (1994), Penguin Publishing House – такі вихідні дані доступні при пошуку в інтернеті. Книжка, однак, не з'явилася друком і не доступна в жодній бібліотеці. Дякую Ксені Кебузинській (Ksenia Kiebuszynsky), науковій співробітниці бібліотеки Торонтонського університету, за допомогу у пошуках.

⁹ Myroslav Shkandrij. *Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity*. New Haven – London 2009 (пор. VII розділ, присвячений періодові Другої світової війни та повоєнній літературі).

¹⁰ Див.: В. Беляєв. *Граница в огне*. Москва 1961, 1962, 1967; його ж. *Разоблачение*. Москва 1960; його ж. *Формула яда*. Москва 1960; а також рукопис збірника «Судьба ученых одного города» з колекції Беляєва, що зберігається у Києві в Центральному державному архіві літератури і мистецтва, ф. 780, оп. 2, спр. 18, 28 (списки вчених та листування із вдовами).

як і його розширена версія в українському перекладі, опублікованому роком пізніше, надивовижу схожа на спогади Ігнаці Хіґера, що були записані 1975 р., але надруковані щойно 2011 р. Основою обох книжок, як і всіх інших вище перелічених творів, є та сама історія порятунку Хіґерів, однак тільки «Світло в темряві» та «Світ у темряві» дуже схожі між собою, і то не тільки заголовком, а й багатьма образами та метафорами. Ця схожість викликає підозру: чи це, бува, не повторення історії з «Тихим Доном»? Нагадаю, що сумніви щодо авторства «Тихого Дону» з'явилися ще наприкінці 1920-х років, зразу після видання першої частини роману, за який Шолохов згодом отримав Нобелівську премію у галузі літератури. Багато дослідників вважає, що твір не був оригінальним, лише перелицьованим на советський лад рукописом Федора Крюкова, письменника, донського козака, що боровся на стороні білих і раптово помер 1920 р. Дехто з дослідників переконує, що рукопис Крюкова був викрадений у спадкоємиці й переданий Шолохову – російському письменникові, приналежному до покоління, яке увійшло в літературне об'єднання *Молода гвардія*. Ясна річ, ані «Світло в темряві», ані «Світ у темряві» не є творами, які можна співставляти за художньою якістю з «Тихим Доном», однак плагіатом бували не тільки шедеври.

Під політичним та пропагандистським оглядом Беляєва і Шолохова багато що споріднює. Схожими є початки кар'єри обох письменників – в юному віці вони брали участь у більшовицькій революції на боці червоних. Обидва тенденційно зображували події «громадянської війни» на своїй малій батьківщині – Кубані (Шолохов) та Поділлі (Беляєв). Обидва були відданими пропагандистами і мали всебічну підтримку влади; їхні твори неодноразово ставали основою кінематографічних сюжетів. Обидва мали більш чи менш прямі зв'язки з НКВД. Однак були й різниці: пов'язана з «Тихим Доном» стрімка кар'єра Шолохова (як і гучний скандал навколо цього) почалася на зламі 1920–1930-х років, коли трохи молодший Беляєв лише дебютував. Сумніви щодо авторства «Тихого Дону» – не поодинокий випадок в історії советської літератури; їх появі сприяли масові сталінські репресії, коли рукописи засуджених і страчених письменників опинялися в архівах НКВД. Не випадково лейтмотивом «Майстра і Маргарити» Булгакова було «рукописи не горять». Тож підозра щодо автентичності «Світла в темряві» має певні підстави в практиках НКВД та керівництва советської спілки письменників щодо рукописів убитих чи заарештованих авторів. Однак найголовніша причина такого припущення – загадкове зникнення свідчень та записок Ігнаці Хіґера.

Цю гіпотезу неможливо однозначно підтвердити навіть на основі текстологічного аналізу, що добре видно на історії з «Тихим Доном», де обидва

рукописи сьогодні доступні, висновки начебто очевидні, але суперечки й далі тривають. У нашому випадку ситуацію ускладнює те, що рукописи «Світла в темряві» та «Світу у темряві» недоступні, тож нам залишається аналіз друкованого тексту. На цій підставі навряд чи можна відповісти на основне запитання: котрий текст первісний – Хігера (мемуари, списані в Нью-Йорку 1975 р., видані у Варшаві 2011 р.) чи Беляєва (перший нарис опублікований 1945 р.)? Ще менш певною є відповідь на запитання, чи рукописні записки та свідчення зникли випадково.

Іншими словами, я намагатимусь з'ясувати, чи можливий такий парадокс, що Хігер, пишучи спогади про порятунок своєї сім'ї, допомагав власній же пам'яті нарисами Беляєва? Чи все ж таки це Беляєв «скористався» рукописом спогадів/свідчень Хігера, і саме тому цих документів немає у багатій колекції НДК? І чи не тому без сліду зникли списані у чотирьох зошитах спогади? А може, історія виникнення «Світла в темряві» більш природна, себто Беляєв написав книжку, спираючись винятково на усні спогади Хігера, а доповнював її, спираючись на звіти львівської НДК? Якщо так, то виникає наступне запитання: при якій нагоді відбулася зустріч Беляєва з Хігером? І чому Беляєв міняє біографічні деталі свого героя (спочатку прізвище – на Крігер; а в пізнішому виданні робить свого героя, корінного львів'янина, біженцем з міста Лодзь)?

Відповідь на перше запитання лише на позір проста: Ігнаці Хігер, пишучи спогади у 1975 р., мав під рукою нарис Беляєва з «Огонька». У передмові він навіть перераховує всі номери тижневика, де друкувався частинами нарис Беляєва (натомість не згадує українського видання). Однак ідейне спрямування советського письменника для Хігера було неприйнятне. Звісно, що «Світ у темряві» не є полемікою зі «Светом во мраке», та все ж акценти прямо протилежні: якщо в Беляєва джерелом надії є Червона армія, а гарантом безпеки мирного населення – радянська влада, то для Хігера захоплення Львова 1939 р. є початком нещастя і всіх жахів окупації; на його думку, окупанти переслідують однакову мету – поневолення і приниження людини, а самі системи, советська та нацистська, злочинні в самій своїй основі. Однак факт, що Хігер мав у руках нарис Беляєва, пишучи спогад, не означає, що він спирався на цей текст. Не виключено, що ту чи іншу деталь або чиєсь ім'я Ігнаці Хігер міг відтворити, заглядаючи до нарису, але першоджерелом «Світу у темряві» була його власна пам'ять та вцілілий кишеньковий записник. Детально відтворити події 1939–1944 рр. допомагало Хігеру передовсім те, що він їх щонайменше двічі списував та й неодноразово розповідав.

Коли 1975 р. у Нью-Йорку Ігнаці Хігер заповзвся заново списати свої спогади, він мав під рукою не лише свій кишеньковий записник та кілька

чисел «Огонька». У передмові автор згадує про книжку, яка була для нього прикладом, як *не слід* писати про свій досвід – «Uniwersytet zbirów» («Університет головорізів»)¹¹. Натомість він не згадує більш відомої на той час книжки, присвяченої знищенню львівських євреїв, доступної польською, англійською, а також французькою та італійською мовами¹². Йдеться про книжку «Janowska Road» («Янівська вулиця») Леона Велса-Велічкера, спогади, які ще 1945 р. у Львові набули поширення (скорочене видання щоденника під назвою «Бригада смерті» з'явилося у Польщі 1946 р.). Свідчення Велічкера знайшли віддзеркалення у зведеному звіті НДК про нацистські злочини у Львові; Леон Велічкер був свідком на Нюрнберзькому процесі та на процесі Айхмана. Тому не підлягає сумніву, що Хігер знав його свідчення і майже напевне – знав книжку. З юним Леоном Велічкером він неодноразово перетинався у Янівському таборі. Вочевидь, Хігер вирішив писати зовсім незалежно від спогаду спів'язня та від інших доступних на той час джерел, щоб зосередити увагу виключно на історії порятунку власної родини (за цим промовляє той факт, що автор вирішив почати свої спогади зі свідчення дочки перед комісією 1947 р.¹³). Однак його мета була значно ширша – оголосити звинувачувальний акт.

Шукаючи в передмові Хігера відповіді на запитання, чи його рукописні записки та свідчення зникли випадково, варто приглянутись, що автор пише про Беляєва. У передмові є лише одна згадка про нього як про автора нарису: Хігер вважав його журналістом «Огонька». Це не відповідає дійсності, але Хігер міг не розрізняти між статусом співробітника Совінформбюро та звичайного журналіста. У наступному абзаці передмови йдеться про те, що перед виїздом сім'ї Хігерів до Ізраїлю пропали чотири сторінкові зошити зі спогадами. Невже це натяк на те, що Беляєв був причетний до зникнення? Навіть якщо так, то це не наближає нас до відповіді, чому саме тоді,

¹¹ Йдеться про книжку дослідника Голокосту та літератора Міхала Борвіча, видану ще 1946 р.: Michał Borwicz. *Uniwersytet zbirów. Rzecz o Obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944*. Kraków 1946.

¹² Leon Wells (Weliczker). *Janowska Road*. New York 1963. Рукопис щоденників Велічкера зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні: Leon Weliczker. *Notebooks 1943–1946*, т. 1–14, USHMM, 2005.277. Частина доступна онлайн – collections.ushmm.org.

¹³ Chiger, Krystyna. Protokół 1155, zapisała 6.02.1947 Maria Holender dla Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie // *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, sygn. 301/2352, Relacje. *Zeznania ocalałych Żydów*, с. 1–5. Першодрук: Maria Hochberg-Mariańska, Noe Grüss. *Dzieci oskarżają*. Kraków – Łódź – Warszawa 1947. Повноно опубліковано: Ignacy Chiger. *Świat w troku*. Warszawa 2011, с. 12–16. Український переклад і опрацювання: Ярослав Кіт. Христина Хігер – дитина львівського Голокосту // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXX. Запоріжжя 2011, с. 99–103. Свідчення Кристини Хігер знаходяться і тут: Keren, Kristine. *Testimony of Kristine Keren*, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450.

1957 р., ці записки стали особливо потрібні советським товаришам? Адже Беляєву вони вже не були необхідні, бо «Світ у темряві» вийшов друком більш як десять років до того, а наступні версії не додають фактів до історії порятунку, хіба лише затирають справжні ідентичності героїв, які на той час – всі, крім Коваліва – залишили ССРСР. Важко повірити, щоб мотивом для викрадення зошитів напередодні від'їзду Хігера було бажання залишити монополію за советським письменником, хоч у користь такої версії могла б свідчити згадка Хігера про плани зняти фільм на основі «Світла в темряві» і про переговори, які вів з американським режисером Беляєв. Однак і цей здогад слід відкинути – 1957 р. ці плани були вже нездійсненними. Зрештою і сам Хігер пише, що початок холодної війни поклав їм край. На мою думку, слова Хігера потрібно прочитувати прямо: зникнення зошитів із повоєнними записами безпосередньо пов'язане з умовами виїзду в Ізраїль. У той час митники мали право вилучати в емігрантів не лише цінності, а й усе те, що могло заподіяти шкоду комуністичній державі. Записки Хігера, безумовно, зарахували б до категорії «ідейно шкідливої літератури».

Якщо зникнення повоєнних записок можна пояснити тогочасними обставинами, то зникнення свідчень, зібраних львівською НДК, – аж ніяк. Це були матеріали, яким надавали неабиякого значення, і доступ до них мали тільки уповноважені особи. Протягом 1944–1945 рр. у кожному районі та в кожній інституції працювали комісії, що збирали свідчення про нацистські злочини, іноді дуже детальні й власноруч написані (як, напри., покази Стефана Банаха¹⁴ та Францішка Гроєра¹⁵), іноді – суто формальні (можна здогадуватись, що свідчення Хігера належали до першої групи). Комісії не лише збирали докази злочинів, а й зосереджували увагу на матеріальних втратах, щоб згодом мати підстави вимагати високих воєнних відшкодувань для ССРСР¹⁶. Звіти місцевих комісій, разом з усіма матеріалами, передавались до НДК. У фонді НДК, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації, знаходиться близько чотирьох мільйонів актів про збитки та 250 тисяч свідчень про злочини; вони впорядковані територі-

¹⁴ Протокол допроса свидетеля, Банаха Степана Степановича, 23 сентября 1944 г. // ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 176–178 об.

¹⁵ Протокол допроса свидетеля, Гроэра Франца Викиентовича, 18 сентября 1944 г. // ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 110–114 об. Під час написання статті я користувалась копією, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні. Висловлюю тут подяку за її надання керівникові і співробітникам архівного відділу.

¹⁶ Див., напри.: *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве.* Москва 1944.

ріально (за областями). Свідчень Ігнаци Хігера серед документів по Львову і Львівській області немає.

За моїм припущенням, на зламі 1944–1945 рр., коли збирались свідчення про злочини, Владімір Беляєв, як член місцевої комісії і водночас кореспондент Совінформбюро, мав необмежений доступ до її матеріалів. Інакше він не зміг би надрукувати протягом кількох місяців кількадесят розлогіх текстів про нацистські злочини у львівській та центральній (московській) пресі. Однак лише історія порятунку Хігерів стала основою для окремої книжки Беляєва; всі інші, включно з історією загибелі львівських професорів, залишились у формі коротких нарисів чи памфлетів.

Аналіз передмови до «Світу у темряві» та історичного контексту не дає остаточної відповіді на запитання, котрий текст був первісним. Тому потрібно звернутися до порівняльного аналізу текстів. Завдання дещо ускладнене існуванням пізніших редакцій «Світла в темряві», які досить сильно відрізняються одна від одної. Проілюструю це на описі прибуття до табору на вулиці Янівській Йосефа Гжимка у лютому 1943 р., вміщеному в розділах під назвами: «„Король” приїжджає в гетто» («Світло в темряві», 1946), «Король гетто» («Свет во мраке», 1961) та «Królestwo Grzimka: Pandemonium» («Королівство Гжимка: Пандемоніум», «Światło w ciemności», 2011). Як у випадку заголовків книжок, так і тут впадає в око майже буквальний збіг, хоч у Беляєва відсутня алюзія на поему «Втрачений рай» Джона Мільтона, в якій *Pandemonium* означає столицю пекла, а згодом отримує ширше значення: «королівство сатани та демонів» і «жах, пекло на землі».

Розділ, присвячений приїзду Йосефа Гжимка, Ігнаци Хігер починає з опису злочинної діяльності нациста в концентраційних таборах та в гетто в сусідній Раві-Руській і додає загальну характеристику начальника юлагу – примітивного і жорстокого чоловіка, маніяка, що прагне скидатися на Нерона. Спогад Хігера доповнюється вже післявоєнним знанням, базованим на участі в судовому процесі над Гжимком¹⁷.

У першому виданні книжки Беляєва Гжимек є просто одним із есесівців, правда, підвищеним у військовому ранзі з реального гауптшарфюрера СС (Hauptscharführer), себто старшого сержанта, до гауптштурмфюрера СС (капітана), але така неохайність у випадку цього автора не дивує. Зразу після опису прибуття «короля гетто» Беляєв перестрибує до іншого сюжету –

¹⁷ I. Chiger. *Świat w mroku*, s. 206. Перший судовий процес Гжимка проходив у Дахау в Німеччині. Згодом Гжимка передали Польщі. Процес над злочинцем закінчився у Варшаві в січні 1949-го; смертну кару виконано в лютому 1950 р. Хігер був свідком на цьому процесі. До моменту судового засідання у січні 1949 р. Гжимек заперечував, що був у Львові, тим більше, що керував ліквідацією юлагу. Гжимек був настільки вражений присутністю Хігера на процесі, що хоч-не-хоч визнав свою причетність до львівського юлагу.

до долі дружини героя, Певи (Пауліни Хігер). Він зосереджує увагу на місці її роботи – швейному цеху, якому також відведена певна роль у злочинному плані нацистів. У пізнішій версії твору Беляєва між першим і другим сюжетом вставлено обширну розповідь про Гжимка. Письменник дуже детально переповідає воєнну біографію Гжимка, зокрема описує його участь в глівіцькій провокації, яка була претекстом для німецького вторгнення у Польщу¹⁸, що в німецькому суді 1947 р. стало основним пунктом звинувачення¹⁹. Беляєв описує також, як Гжимек крок за кроком просувається по щаблях службової кар'єри, що нарешті завершується призначенням до Львова. Це дозволяє з великою імовірністю припустити, що Беляєв був присутній як советський кореспондент на варшавському процесі Гжимка, де злочинець в очній ставці з Хігером зізнався у львівських злочинах (хоч не можна виключити, що Беляєв читав дуже детальні повідомлення про цей процес у спецфондах).

Правдоподібно, Хігер і Беляєв зустрілися під час варшавського процесу Гжимка наприкінці січня 1949 р. Не виключено також, що згодом Беляєв додатково знайомився з матеріалами судового процесу на території СРСР в спецфондах ідеологічних відділів КПСС або НКВД²⁰. Так чи інакше, не підлягає сумніву, що Беляєв мав доступ до матеріалів про нацистські злочини і був для советської влади настільки довіреною особою, що міг не лише публікувати свої нариси, присвячені як внутрішнім, так і зовнішнім проблемам, а й виїжджати поза межі СРСР.

Варто навести ті уривки з названих розділів, де йдеться про прибуття Гжимка у гетто, щоб наочно переконатися в подібності текстів. Напівжирним шрифтом зазначено основні відмінності.

¹⁸ Йдеться про зорганізовану наприкінці серпня 1939 р. найвищим німецьким керівництвом провокацію на кордоні, що слугувала претекстом для початку війни.

¹⁹ Akta w sprawie prowokacji w Gliwicach. Документ, опублікований на сайті польського Інституту національної пам'яті у підрозділі Документи (<http://1wrzesnia39.pl/39p/dokumenty/8781.Prowokacja-Gliwicka.html>, дата звернення: 3 вересня 2018 р.).

²⁰ Див.: Командировочные удостоверения, выданные Львовским обкомом КП(б)У, Совинформбюро, Лендетиздатом и др. В. П. Беляеву для ознакомления с архивом НКВД, работы в спецзале Публичной библиотеки и др., 27 марта 1937 – 25 апреля 1985 // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1091.

<i>Беляєв, 1946</i>	<i>Беляєв, 1961</i>	<i>Хігер, 2011</i>
У п'ятницю, 19 лютого 1943 року, в розкриті ворота Львівського гетто на бричці, запряжений парою ситих каштанових коней, в'їхав новий комендант табору, гауптштурмфюрер СС Йосиф Гжимек.	19 февраля 1943 года в раскрытые ворота львовского гетто на жёлтой бричке, запряженной парой сытых каштановых коней, въехал новый комендант лагеря – гауптштурмфюрер СС Иосиф Гжимек.	A więc 9 lutego – data dla mnie wielce pamiętna – jedynie regulująca w danej chwili życie obozu, ustawiła wszystkich rzemieślników i sprzętaczki w dwurzędowym szpalerze w oczekiwaniu na przyjazd Grzimka.
До приїзду нового начальника всі люди в гетто були заздалегідь вишиковані по тривозі на широкій площі. Вони стояли покійно з непокритими головами. Це останні з уцілілих ста тридцяти тисяч євреїв- мешканців Львова.	К приезду нового начальника все люди в гетто были уже заранее построены старым комендантом лагеря унтерштурмфюрером СС Гансом Силлером ²¹ . Созванные по тревоге, они стояли смиренно, с непокрытыми головами, на широком плацу – последние из уцелевших евреев Львова . Многие из них уже знали, что за новым и повновластным хозяином их судеб тянется кровавый след и жестокая слава беспощадного палача многих тысяч людей.	Była to zbiórka apelowa w pełnym rynsztunku. Czekaliśmy i wreszcie ukazał się nowy władca.
Гжимек, стоячи в довгому сірому плащі, на бричці в'їхав у табір. Правою рукою він притискав автомат , який висів у нього на шиї. Високий, білявий, з гострим похмурим обличчям, він дав знати поганячеві і той раптом стримав за віжки коней.	Гжимек въехал в свои владения стоя. Высокий блондин, с острыми чертами лица и выпирающим подбородком, он стоял нахмурившись в бричке, одетый в длинный серый кожаный плащ, прижимая правой рукой висящий на ремне автомат .	Wjechał triumfalnie w bryczce zaprzężonej w dwa piękne, okazałe czarne rumaki, niczym rzymski cesarz. Powoził na stojąco, trzymając w jednej ręce lejce, a w drugiej gotowy do strzału rosyjski automat, tak zwaną pepeszę .

Образи обох авторів дуже схожі, відмінності лише в деталях, а в них – згідно з приповідкою – ховається диявол. Впадає в око передовсім інше датування прибуття Гжимки: 9 та 19 лютого. Більшість авторів (Беляєв, Маршал,

²¹ Насправді – роттенфюрер Антон Сіллер (Anton Siller, SS-Rottenführer)

а також Юліан Шульмейстер) та дослідників (Філіп Фрідман, Еліаху Йонес) називають 19 лютого 1943 р. (в першому виданні книжки Беляєва зазначено ще й день тижня – п'ятницю, що дійсно відповідає календарю 1943 р.). Хігер наголошує, що дату 9 лютого 1943 р. запам'ятав на все життя. Важко припустити, щоб він помилився, тому виникає здогад: в текст закралася технічна помилка, якої нікому вже було виправити. Помилку друку називаємо «друкарським чортиком».

Друга, знову начебто дрібна різниця – це вид автоматичної зброї Г'жімка. У Хігера – пепеша, в Беляєва – автомат. Звісно, що Беляєв як досвідчений пропагандист не міг дати в руки нацистського злочинця такої зброї, як пепеша (навіть з прикметником «трофейна»). Але якщо вірити точності спогаду Хігера, а не пропагандисту Беляєву, то виникає чергове запитання: чи есесівці в концтаборах мали на озброєнні пепеші? Дійсно, в німців вистачало трофейної зброї, здобутої під час панічного відступу Червоної армії та масової здачі військових у полон. А може, Хігер використовує назву «пепеша» на означення будь-якої автоматичної зброї? Хтозна. Однак ця деталь має значення для розуміння того, як було організовано не тільки цей конкретний юлаг, а взагалі систему охорони таборів. Пепеша в руках Г'жімка означає, що використовувалась виключно «трофейна» зброя, бо якщо начальник з пепешою, то підлеглим не належить крапця, німецька зброя. Це, своєю чергою, свідчить про те, що нацисти економили і на зброї. Іншими словами, використовували те, що в інших умовах не підлягало використанню. Чергова деталь, за якою ховається диявол.

Якщо економія стосувалася зброї, то хіба не стосувалася вона людей? Інакше кажучи, садисти у таборі – це виняток чи правило, згідно з яким знаходилося застосування для асоціальних осіб, непридатних до військової служби? Хігер зображує Г'жімка не тільки як садиста, а й маніяка, який корчить зі себе імператора Нерона. Г'жімек в'їжджає у гетто, стоячи на бричці. Щоправда, складно увявити, як можна водночас тримати важкий автомат і керувати парою баских коней, але образ хороший – викликає прямі асоціації з відомим античним мотивом. Ці асоціації чужі авторові «Світла у темряві», тому він вирішує додатково вкласти в уста Г'жімка фразу: «Я – король гетта». Есесівець на бричці не сам, з ним погонич, який раптово зупиняє бричку. Це явний письменницький промах, адже Г'жімек їде стоячи, в руці тримає автомат. Раптова зупинка брички означає неминуче падіння пасажира, що стоїть зі зброєю в руках. Але закони фізики для советського письменника менш важливі, ніж ідеологічно виважені образи чи боротьба з ворогом, тож у виданні кінця 1960-х років погонич ще й отримує невинуватого ім'я – Ізраїль.

Від картини в'їзду Г'жімка у юлаг, де чекають вишиковані на струнко в'язні, Беляєв переходить до зображення свого героя:

Среди заключённых, встречавших нового коменданта гетто, в первой шеренге стоял педагог и спортсмен Игнатий Кригер. [...] Кто знает, не будь у Кригера его «микрусов»²², он смог бы эвакуироваться из Львова в конце июня 1941 года. Председатель Львовского городского отдела физкультуры и спорта знал, что инструктор его отдела Кригер, хороший пловец и легкоатлет, честно и вдумчиво относится к своему делу, и предлагал ему эвакуироваться в тыл Советской страны.

Завдяки цьому фрагментові ще раз підтверджується наш здогад, що картина в'їзду Гжімка в гетто списана в Хігера.

Тут ми піймали й чергового чорта: цілком ясно, що підставою для «Світла в темряві» стали не зведені на рівні області чи міста матеріали НДК, а конкретні свідчення. З наведеної цитати ясно, що Ігнаці Хігер детально розповів свою історію порятунку та пояснив, чому він не евакуювався. На такі запитання йому довелося відповідати або перед представниками НДК, або в момент прийому на роботу перед помічниками НДК. Письменник-пропагандист, щоб приховати відповідальність советської влади за загибель громадян, перекидає тягар відповідальності на безвихідь жертви. Мовляв, представники радянської влади, завбачливі і співчутливі до своїх підлеглих, пропонують евакуюватися, але ті не можуть або й не хочуть.

Візьмімо для порівняння ще один епізод – зустріч Нового року в львівському гетто. На перший погляд, описи геть не схожі: в Хігера це передчуття неминучої смерті, очікування кінця світу; у Беляєва – навпаки, піднімають тости передовсім за Червону армію, яка дає героям розповіді надію на життя.

И в новогоднюю ночь наступающего 1943 года во многих бункерах, в комнатках с занавешенными окнами, в сырых подвалах, где прятались лишённые удостоверений о работе люди, поздравляя шёпотом один другого с Новым годом, повторяли: «Пусть живёт наша спасательница – Красная Армия! За жизнь!»	Sylwestra w 1942 roku obchodzono rażąco wesoło, jakby w dzikim transie, w każdym domu bawiono się pod hasłem, że to już ostatni Sylwester w życiu. Sparafrazowano powiedzenie Beuamarchaise'go: «śmiejmy się, bo kto wie, czy świat potrwa trzy tygodnie!» – i nadano mu nową wersję pod hasłem: «Śmiejmy się, bo kto wie, czy jutro będziemy jeszcze żyli!» Każdy był przeświadczony, że jutra już nie będzie.
--	---

На цьому прикладі видно, як перелицьовано і достосовано до вимог пропаганди оригінальний спогад. Можна також побачити, у чому полягала післявоєнна політика пам'яті і як фальшувався образ війни.

Вищенаведених фрагментів та зіставлень цілком достатньо для висновків. Усупереч хронології видань, первісним текстом слід визнати зникле

²² Так, згідно з Беляєвим, називав герой своїх дітей, які залишилися на волі – прим. ред.

свідчення/ спогади Хігера. Беляєв почерпнув з них не лише сюжет і постаті, а й деякі образи та метафори. Хігер, натомість, даючи заголовок своїм спогадам 1975 р., очевидно, базував на назві, під якою знав нарис Беляєва.

Хігер давав свої свідчення, мабуть, на початку осені 1944 р. (переважно більшість свідчень львів'ян записано протягом серпня – жовтня 1944-го). Цілком можливо, що, крім формального свідчення, Хігер, подібно як Леон Велічкер, надав місцевій комісії також свої записки, які мали художню цінність, і це зразу оцінив член комісії, Владімір Беляєв. Однак чому Велічкерові вдалося повернути свої записки і вивезти їх до Польщі, щоб згодом опублікувати, а Хігеру – ні? На це запитання неможливо відповісти з певністю, лише з більшою чи меншою імовірністю. На мій погляд, причиною було те, що Хігер сам передав свої записки Беляєву. Тоді постають питання: чому так вчинив – під тиском обставин чи сподіваючись зацікавити історією порятунку не лише слідчу комісію, а й ширші кола? І на чому базувався довіра Хігера до представника советської влади? Адже його оцінка обох систем була однаково негативна.

Спробую відповісти на друге з поставлених запитань. Для цього потрібно з'ясувати, який був зв'язок між авторами: це вони мали одноразову зустріч, себто спільні відвідини території гетто, описані обома авторами, чи більш тривале знайомство?

Владімір Беляєв потрапив до Львова ще на початку війни; саме у Львові 1940 р. він одружився з полькою, біженкою з окупованих німцями територій. Вдруге прибув до міста вже у серпні 1944 р., як співробітник Совінформбюро. Після війни він неодноразово бував у Польщі, листувався з багатьма польськими посадовцями і пропагандистами, зокрема Войцехом Ярузельським²³, Севериною Шмаглевською²⁴, Єжи Путраментом²⁵, Яном Гергардом²⁶ та Яцеком Вільчуром²⁷, підтримував зв'язок і з важливими для Львова постатями, яких зустрів на зламі 1944 та 1945 рр. – зі Стефаном Банахом (до його смерті в серпні 1945 р.), а також з давніми львів'янами –

²³ Лист від 27 липня 1983 р. // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1045.

²⁴ Польська письменниця, в'язень концтабору в Аушвіці, свідок на Нюрнберзькому процесі. Лист від 17 листопада 1955 // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1020.

²⁵ Польський письменник соцреалістичного напрямку.

²⁶ Ян Гергард як військовий брав участь в інспекції у Beskidach, під час якої загинув генерал Кароль Сверчевський, що стало претекстом для проведення акції «Вісла» у 1947 р., учасником якої він був також. Автор документального роману «Łup w Bieszczadach» («Заграви в Beskidach», 1959), на підставі якого знято один із найбільш антиукраїнських фільмів у ПНР – «Ogniomistrz Kaleń» («Сержант Калень»).

²⁷ Яцек Вільчур – польський політичний публіцист, який спеціалізувався на викритті українського буржуазного націоналізму. Листування Беляєва з цим адресатом найобширніше і охоплює період від 1959-го по 1978 р. РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 655.

Отто Аксером, Александром Бардіні, Каролем Коранім²⁸. Однак листування з Хігером у фонді Беляєва відсутнє, хоч найімовірніше, після війни вони зустрілися щонайменше раз – у Варшаві, в січні 1949 р.

У мемуарах Хігер згадує про спільний з Беляєвим похід до руїни гетто і що ініціатором його був він, Хігер²⁹. А Беляєв пише, що це з його ініціативи ціла родина Хігерів пройшла вулицею зворотний шлях – з центру до гетто, приблизно той самий, який два роки тому вони долали каналами. Беляєв називає навіть день – це «неділя наприкінці лютого» (1945 р. вона припала на 25 лютого). Письменник начебто спонукав Хігерів до цієї «прогулянки», довідавшись, що Хігери не були в гетто від часу, коли спустилися у канали 1943 р. Спільний похід Беляєва з Хігерами в гетто зображений у Беляєва як прогулянка, але в дійсності це було збирання матеріалів для репортажу, схоже на процедуру збору доказів на місці злочину шляхом опитування свідків, що було тоді поширеним явищем. Цей епізод советський автор передає так, начебто розмовляє зі старими знайомими³⁰.

Зі спогадів Хігера можна лише здогадуватися, що знайомство з Беляєвим було більш тривалим, ніж одноразова зустріч. Підставою для такого здогаду є звернення до Беляєва Хігерів та інших вцілілих з проханням допомогти звільнити їхнього рятівника, Стефана Врублевського, що свідчить, по-перше, що вони були вже знайомі і, по-друге, що мали певну довіру до нього. Врублевського арештовано восени 1944 р. Найімовірніше, Хігер познайомився з Беляєвим ще в серпні 1944 р. (про що опосередковано засвідчує початкова дата рукопису «Света во мраке»), коли той прилетів до Львова у відрядження від Совінформбюро. Тож зустріч Беляєва і Хігера в лютому 1945 р. не була ані випадковою, як може здаватися з мемуарів Хігера, ані першою.

Якщо прийняти названу в мемуарах дату виїзду Хігерів зі Львова за точну, то Ігнаци Хігер не міг бачити репортажу «Свет во мраке» перед від'їздом. Обидвоє Хігерів згадують, що сім'я покинула Львів поспіхом і потайки та що це відбулося 11 березня 1945 р. Перша частина репортажу Беляєва була надрукована в «Огоньку» 10 квітня 1945 року³¹, а продовження з'явилося в наступних числах протягом квітня. Всі три частини нарису Хігер згадує у передмові до мемуарів. Очевидно, що примірники «Огонька» потрапили

²⁸ Отто Аксер (Otto Axer) – художник, Александр Бардіні (Aleksander Bardini) – один з найвідоміших повоєнних польських театральних режисерів, Кароль Корані (Karol Koranyi) – юрист, отримав докторат в університеті Яна Казимира, після війни – професор Університету Миколая Коперника в Торуні.

²⁹ I. Chiger. *Świat w troki*, с. 216.

³⁰ В. Біляїв. *Світло в темряві*, с. 47.

³¹ В. Беляєв. Свет во мраке // *Огонек* 14 (10.04.1945) 8–10.

до рук Хігера вже пізніше, коли родина опинилася в Кракові. Але це не дає змоги пояснити, звідки знав Хігер про переговори Беляєва з американським режисером щодо фільму, присвяченого долі втікачів з гетто. Адже переговори мали б вестися після публікації в «Огоньку», а не перед нею. Хігер пише також, що розмови перервалися в зв'язку з розгортанням холодної війни. А це опосередковано свідчить про те, що Хігер підтримував контакти з Беляєвим і пізніше, після виїзду зі Львова. Очевидно, що ця зустріч відбулася під час варшавського процесу у січні 1949 р., але невідомо, чи вона була єдиною. Одне не підлягає сумніву: Хігер зустрічався з Беляєвим не один раз. Перше знайомство відбулося у Львові в серпні 1944 р., про що свідчить дата рукопису Беляєва. Згодом, після повернення Беляєва до Львова на початку 1945 р., відбувся описаний обома авторами спільний похід.

Названа в мемуарах Хігерів дата від'їзду породжує черговий здогад. Адже транспорт львів'ян-поляків вирушив у напрямку Перемишля не 11 березня, як пишуть Хігери, а 5 березня. Наступний транспорт вирушив не раніше, ніж у середині квітня. Відомо, що організація транспорту для тих, хто виїжджав зі Львова на початку 1945 р., була вкрай ускладнена і обставинами (ще тривала війна і організація невійськових перевезень наштовхувалась на великі труднощі), і неспроможністю советської цивільної адміністрації. На відсутність вагонів і неможливість сформувавши транспорт частіше, ніж раз у місяць, нарікали представники управління у справах репатріації, звертаючись із відповідними скаргами до найвищих чинників. Відомо також, що в першій половині березня стояли морози (цю обставину згадує Кристина, та й в офіційних документах є про це мова). Отже, або Хігери виїхали зі Львова ще раніше, ніж записано в спогадах, себто не 11-го, а 5 березня, або їхали не звичайним транспортом, призначеним для «репатріантів», а військовим.

Спогади вказують майже однозначно на те, що сім'я Хігерів виїхала 11 березня, а отже, не цивільним транспортом. Дійсно, Хігер згадує, що йому вдалося розмістити родину в купе, в якому сиділи советські офіцери³². Ця деталь свідчить про те, що поїзд був військовим. Цей здогад підтверджується ще й тим, що подорож була напрочуд короткотривалою: якщо транспорт цивільного населення зі Львова до Перемишля переважно тягнувся понад тиждень, то поїзд, яким їхали Хігери, прибув до Перемишля ще того самого дня. Хігери зупинилися на кілька днів у Сохів. А вже за тиждень, 18 березня 1945 р., вони були в Кракові. Щоправда, Кристина Керен (Хігер) в інтерв'ю для Музею Голокосту згадує, що вони їхали звичайним транспортом і подорож до Кракова тривала три тижні

³² I. Chiger. *Świat w mroku*, s. 283.

(про зупинку в Перемишлі там нема мови)³³, але в книжці споминів тримається батькової версії.

Обидвоє Хігерів згадують, що сім'я покинула Львів в останню хвилину перед арештом, і пов'язують цю загрозу з довоєнним минулим – адже Ігнаци Хігер та його дружина були багатими підприємцями. В інтерв'ю Кристина згадує, що советська влада не довіряла вцілілим євреям і трактувала їх як «шпівнів»³⁴. Дійсно, недовіра до мешканців окупованих територій була повсюдною, а з особливою підозрою представники советської влади ставилися до вцілілих євреїв. На той час більшість корінних львів'ян жила в очікуванні арешту; майже всі, хто виїхав, були переконані, що уникли ув'язнення в останню хвилину. Арешт Хігера дійсно був імовірним, але з інших причин, аніж ті, що їх називають автори спогадів (соціальне походження, довоєнний статус та недовіра до вцілілих євреїв). Ігнаци Хігер був, завдяки своєму батькові, працівником юденрату, що до 1942 р. збільшувало шанси на виживання. Однак після війни роботу в юденраті советська влада вважала колабораціонізмом³⁵.

Советська влада всіляко заохочувала поляків до «репатріації», а страх і непевність завтрашнього дня пришвидшували рішення про виїзд. Усі вищенаведені обставини виїзду Хігерів переконують у тому, що вони покинули Львів не звичайним, а військовим транспортом, і що хтось їм у цьому допоміг. На той час їхніх рятівників у Львові не було – Соха вже був у Перемишлі, а Врублевський – у тюрмі; Ковалів, мабуть, також. Коло довоєнних друзів більше не існувало. У військовий потяг, в купе з советськими офіцерами, Хігерів могла посадити тільки одна людина: Владімір Беляєв. Якщо моє припущення щодо ролі Беляєва у втечі Хігерів зі Львова на початку березня 1945 р. правильне, то мала бути ще одна зустріч – яка передувала втечі. Наступна зустріч відбулася на території Польщі вже після війни. Ані Хігер, ані Беляєв не бажали про це згадувати – обом це могло зашкодити.

³³ Kristine Keren [Krystyna Chiger]. *Interview with Kristine Keren, October 25, 2007*, United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано). USHMM Archives RG-50.030*0520, с. 76–77.

³⁴ Там само, с. 76.

³⁵ Інакше, ніж в ССРСР, у Польщі відбувалися судові процеси лише над єврейськими поліціантами, а не над усіма функціонерами юденратів. Сам факт виконання функцій в юденраті не був підставою для звинувачення, а лише зловживання службовим становищем. Див.: Andrzej Żbikowski. *Sąd społeczny przy CKZP: wojenne rozliczenie społeczności żydowskiej w Polsce*. Warszawa 2014. Ширше про трактування колабораціонізму на території Генерального губернаторства див.: Jacek Andrzej Młynarczyk. *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie. Próba syntezy // Pamięć i Sprawiedliwość* 8/1 (2009) (на с. 123–124 мова про юденрати).

Порівняльний аналіз фрагментів «Світла в темряві» і «Світу у темряві» показав незаперечну залежність не лише сюжетів, а й образів Беляєва від тексту Хігера. Невідомо лише, чи Беляєв привласнив свідчення Хігера, які той давав місцевому відділові НКД (це би пояснювало відсутність цього документа в архівних колекціях), чи спирався на нотатки Хігера. Цілком можливо, що нотатки були водночас і свідченням, як у випадку Велічкера. Можлива також інша версія подій: Ігнаці Хігер під тиском обставин передав Беляєву свої нотатки, а письменник, як представник советського офіціозу, користуючись своєю позицією і довірою НКВД, віддячив Хігеру – попередив про арешт та допоміг завчасно і безпечно виїхати. Згодом, після довголітньої мовчанки, Ігнаці Хігер відтворив свої нотатки, почасти з пам'яті, почасти з маленького записника, але, мабуть, найменшою мірою – в оперті на нарис Беляєва з 1945 р. Його свідчення стали основою для таких творів: книжки Роберта Маршала «В каналах Львова»³⁶, спогадів Кристини Хігер, дочки Ігнаці Хігера, «Дівчинка в зеленому светрику»³⁷ та фільму Агнешки Голанд «В темряві». Тим часом повість Беляєва «Світло в темряві» канула в Лету, хоч мала щонайменше десять видань і виходили вони тиражем від 10 до 100 тисяч. Завдяки збігові обставин історія «Тихого Дону» не повторилася.

Ola Hnatiuk

LIGHT / WORLD IN THE DARKNESS

The survival story of the group of Jews rescued in the sewers of Lviv has been pictured in memoirs, non-fiction books, and also in documentary films and movies. The focus of this paper is on the less known non-fiction books: The light in the Darkness (1946) by Soviet writer, Vladimir Belayev and memoir, World in the Darkness by survivor, Ignacy Chiger. The fate and worldviews of both authors were different, but their texts are similar. The aim of the comparative analysis of these texts is to investigate the mystery of their commonality.

Key words: Holocaust, survival story, Lviv.

³⁶ Robert Marshall. *In the sewers of Lvov: the last sanctuary from the Holocaust*. London 1990. Друге видання: *In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust*. New York 1991. Польський переклад: *W kanałach Lwowa* / пер. Krzysztof Puławski. Warszawa 2011.

³⁷ Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow*. New York 2008. Польський переклад: *Dziewczynka w zielonym sweterku* / пер. Beata Dżon. Warszawa 2011; український – Христина Хігер, Даніель Пейснер. *Дівчинка в зеленому светрі. Життя в морозі Голокосту* / пер. Віра Назаренко. Київ 2015, 2016.